॥ शोधमहानिबन्धसारः ॥

(Ph.D. Synopsis)

बरोडासंस्कृतमहाविद्यालयः

महाराजा सयाजीराव विश्वविधालयः वडोदरा

: विषय :

वेदेषु निरूपिता समाजव्यवस्था एवम् समाजकल्याणदर्शनञ्च ।

Demonstration of Social Welfare and Social System as Depited in Vedas

अनुसन्धात्री

धरा अरविंदभाई महेता

M.A., B.Ed., Saurashtra University

M.Phil. (तत्त्वाचार्य) Somnath Sanskrit University, Veraval

मार्गदर्शकः

प्रा.डॉ. हरिप्रसाद पाण्डेमहोदयाः

श्रीसंस्कृतमहाविद्यालयः,

वडोदरा

॥ शोधनिर्देशकस्य प्रमाणपत्र ॥

अनेन प्रमाणीक्रियते यद् धरा अरविंदभाई महेता इति शोधच्छत्रया प्रस्तुतोऽयं

वेदेषु निरूपिता समाजव्यवस्था एवम् समाजकल्याणदर्शनञ्च ।
Demonstration of Social Welfare and
Social System as Depited in Vedas

इति विषयमधिकृत्य विद्यावारिधिः (Ph.D.) इत्युपाधये शोधप्रबन्धः परिश्रमेण निष्ठया च गाम्भीर्यपूर्वकं निर्मितः । महाप्रबन्धोऽयमभिनवशैल्या अस्माकं निर्देशने सप्रयत्नेन मौलिरूपेण सम्पन्नः कृतः, एवमस्मद्ज्ञान ए तद्विषयमधिकृत्य अन्येषु विश्वविधालयेषु एतादृशं शोधकार्यनेन जातम् ।

मार्गदर्शकः
प्रा.डॉ. हरिप्रसाद पाण्डेमहोदयाः
श्रीसंस्कृतमहाविद्यालयः,
वडोदरा

दिनांङ्कः :

स्थलम् :

Table of Contents of the Thesis

प्रकरणम्–१
वैदिकवाङ्मयम एकम् अवलोकनम्

१.१ वेदपरिचय ।

१.२ वेदशब्दार्थनिरूपणम् ।

१.३ वेदशब्दस्य पारिभाषिकार्थः ।

१.४ वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिविचारः ।

१.५ वेदशब्दस्य पर्यायवाचिनश्शब्दाः ।

१.६ वेदानां महत्वम् ।

१.७ वेदानां पादुर्भावविभाजनविषये मतम् ।

१.८ ऋग्वेदस्य परिचयः वैशिष्ट्यञ्च

१.९ ऋग्वेदस्य महत्त्वम् ।

१.१० यजुर्वेदस्य परिचयः वैशिष्ट्यञ्च ।

१.११ सामवेदस्य परिचयः वैशिष्ट्यञ्च ।

१.१२ वेदोत्तरवैदिकसाहित्य परिचयः ।

प्रकरणम्–२
वैदिकसाहित्ये विषयवैविध्यं वैशिष्ट्यञ्च

२.१ समस्तप्राचीनविधानां निधानं 'वेदविद्या' ।

२.२ वैदिकवाङ्मये प्रकीर्णतमः चिन्तनपन्थाः ।

२.३ वैदिकवाङ्मये सूक्तद्वारा तत्वदर्शनम् ।

२.३.१ वैदिकवाङ्मये प्रकृतिसूक्त ।

२.३.२ वैदिकवाङ्मये दार्शनिकसक्त ।

२.३.३ वैदिकवाङ्मये लौकिकसुक्त ।

२.३.४ वैदिकवाङ्मये संवादसूक्त ।

२.३.५ वैदिकवाङ्मये आख्यानसूक्त ।

२.४ वैदिकवाङ्मयेतरे गौणविषया: ।

२.४.१ वैदिकवाङ्मये षोडशसंस्कारा:

२.४.२ वैदिकवाङ्मये आयुर्विज्ञानम् ।

२.४.३ वैदिकवाङ्मये वर्णाश्रमव्यवस्था ।

प्रकरणम् – ३

वैदिकवाङ्मये प्रमुखसूक्तेषु समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.१ पुरुषसूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.२ प्रजापतिसूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.३ भगसूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.४ सवितासूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.५ सूर्यसूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.६ विष्णुसूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.७ वाणीसूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.८ आत्मज्ञानसूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.९ इन्द्रसूक्ते समाजव्यवस्थाया: दार्शनिकविचारा:

३.१० शान्तिपाठसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

३.११ इन्द्रसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

प्रकरणम् – ४
वैदिकविचारधायां लोककल्याणस्य सङ्कल्पना

४.१ पारिवारिकं सौहार्दम् – पारिवारिकम् ऐक्यम् ।

४.२ विश्वबन्धुत्वस्य भावना ।

४.३ वेदेषु राष्ट्रीयभावनाद्वारा लोककल्याणम् ।

४.४ वैदिकी–शिक्षाप्रणालीद्वारा लोककल्याणस्य निर्देशः ।

४.४.१ निरूक्ते शिक्षणविचाराः ।

प्रकरणम् – ५
वैदिकवाङ्मये निरुपिता सामाजिकसंरचना

५.१ वैदिकवाङ्मये सामाजिक व्यवस्थापनम् ।

५.१.१ 'समाज' शब्दस्यार्थः ।

५.१.२ समाजस्य स्वरुपम् ।

५.१.३ सामाजिकजीवनम् ।

५.१.४ समाजस्य वर्णव्यवस्था ।

५.२ वैदिकवाङ्मये आश्रमव्यवस्था ।

५.२.१ आश्रमशब्दस्यार्थः ।

५.२.२ आश्रमव्यवस्थायात्युत्पत्तिः ।

५.२.३ चत्वारः आश्रमाः ।

५.२.४ आश्रमव्यवस्थायाः विकासः ।

५.३ विवाहः पारिवारिकव्यवस्था च ।

५.३.१ विवाहस्य प्रयोजनानि ।

५.३.२ विवाहस्य सादृश्यम् ।

५.३.३ सगोत्रविवाहस्य निषेधः ।

५.३.४ विवाहस्य प्रकाराः ।

५.४ वैदिकवाङ्मये नारीस्थानम् ।

५.४.१ ऋग्वेदोक्तनारीधर्माणां परिशीलनम् ।

५.४.२ वैदिकसमये नार्यः धार्मिकाधिकारः ।

५.४.३ वैदिककाले शिक्षायां नार्यः योगदानम् ।

५.४.४ वैदिकसमये राजनीतौ नार्यः योगदानम् ।

प्रकरणम् – ६

वेदेषु आधुनिकसमाजव्यवस्थायाः विचाराः

६.१ वेदेषु विश्वशान्त्यै आधुनिकविचाराः ।

६.२ द्युतक्रीडानिषेधद्वारा मानवकल्याणस्य सामाजिकविचाराः ।

६.३ अतिथिसत्कारद्वारा सामाजिकविचारः ।

६.४ मूल्यवादि समाजव्यवस्था ।

६.५ साम्यवादि समाजव्यवस्था ।

६.६ ज्ञानविज्ञानादिभिः आधुनिकदिशानिर्देशः ।

६.६.१ कृषिविज्ञानम् ।

६.६.२ पशुपालनेनार्थोन्नतिः ।

६.६.३ यन्त्रविज्ञानेन विकासः ।

६.६.४ वेदेषु आयुर्विज्ञानम् ।

प्रकरणम्–७

वैदिकवाङ्मयद्वारा विश्वकल्याणम्

७.१ प्रस्तावना

७.१.१ पर्यावरणविषयकचिन्तनम् ।

७.१.२ धर्मनिरपेक्षतावर्णनम् ।

७.१.३ समाजसंस्कृति निरूपणम् ।

७.१.४ विज्ञानविषयकचिन्तनम् ।

७.२ लोककल्याणकारकाः वेदस्य विषयाः ।

७.३ वेदेषु उत्तमगृहस्थविचारः ।

७.४ वेदेषु राजधर्मविचारः ।

७.५ वेदेषु उत्तमप्रबन्धविचारः ।

७.६ वेदेषु श्रेष्ठमानवनिर्माणस्य सङ्कल्पना ।

प्रकरणम्–८

८.१ निष्कर्षः ।

– संदर्भग्रंथसूची (Bibliography)

: विषय :

वेदेषु निरूपिता समाजव्यवस्था एवम् समाजकल्याणदर्शनञ्च ।

Demonstration of Social Welfare and Social System as Depited in Vedas

गजाननं नमस्कृत्य शारदाञ्च तथैव च ।
शोधप्रबन्धसारं च विषयस्य लिखाम्यहम् ॥

(१) प्रथमं विधानम् ।

प्रस्तुतेऽस्मिन् शोधमहानिबन्धे कृतं शोधकार्य ज्ञानक्षितिजस्य विशिष्टमौलिकताप्रदानपूर्वकं यथाविस्तरणं करोति, तत्सम्बद्धं प्रथमं विधानम् –

अनेकशास्त्रं बहुवेदितव्य
मल्यश्चकालो बहवश्च विध्नाः ।
यत्सारभूतं तदुपासनीयं
हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्ये ॥[१]

निखिलेऽस्मिञ्जगतितले जगतः सुचारुतया परियालानाय, संचालनाय चेश्वरेण सर्वप्रथमं वेदादिभिर्विश्वस्य कृते पुण्यतमो ज्ञानमार्गः पुरस्कृतः, व्यतीते समये वेदानां विज्ञानं विज्ञातुं ब्राह्मणानामुपनिषदां सूत्रग्रन्थानां च सर्जनं तत्तदृषिभिः महर्षिभिश्च कृतम्, वेदस्य सहायभूतानि

---

१. सु.र.भा.१८०/८७८

षडङ्गान्यपि पिङ्गलादिभिः छन्दःशास्त्रादीनि निर्ममिरे । दर्शनशास्त्राणां च महती परम्परा संस्कृतसाहित्यनिधौ प्रचलिता, तदनन्तरं च काव्यशास्त्र – शिल्पशास्त्र – नाट्यशास्त्र – धर्मशास्त्र – कार्मशास्त्र – अर्थशास्त्रादीनां सर्जनेन विकासेन च सुरभारती साहित्यस्य स्वरूपं सागरसदृशं सञ्जातम्, इदमेव विषयं पतञ्जलिरनेन प्रकारेण प्रस्तौति यथा –

बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम । बृहस्पतिच प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रम् अध्ययनकालो नान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे ? यः सर्वथा चिरं जीवति, स वर्षशतं जीवति ।[१]

अस्य महतो भूतस्य निःश्चसितमेतद् यदृग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदऽथर्ववाङ्गिरसः, इतिहासः पुराणं विद्या, उपनिषद्ः ... ।

उपर्युक्तस्य कथनस्य तात्पर्यं विज्ञायते यत् ज्ञानस्य स्वरूपं सागरवद् गहनं, गम्भीरञ्चास्ति । तच्च ज्ञानं पवित्रं निर्मलाञ्च प्रस्तौति गीताकार यथा –

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।[२]

इति वचनानुसारं संसारेऽस्मिञ्ज्ञानं सर्वाधिकतमं पवित्रमस्ति । वेदास्तु ज्ञानराशयः ज्ञानविज्ञानसमन्विताश्च सन्ति, सकलसंसारस्य सुरभारतीसाहित्यस्य ज्ञानं सागरवद् गहनं, गम्भीरमपरिमेयञ्चास्ति । तत्र किं ग्राह्यम् ? किं त्याज्यम् ? तर्हि मानवः तदेव स्वीकरोति यदिदं मम

---

१. म.भा.आ.१
२. श्री गीता ४/३८

जीवने साफल्यं प्रदास्यति, सारगर्भितं वर्तते ? तदिमेव मानवः स्वीकरिष्यति, अन्यथा सम्पूर्णजीवनं यावदपि विद्यायाः पारंगन्तुं नैव शक्नुमः ।

विश्वसाहित्यस्य सुरभारतीसाहित्यस्य ग्रन्थानां विषयाः पृथक्पृथक् सन्ति, तत्र सर्वत्र ग्रन्थेषु समाज–व्यवस्थायाः चिन्तमेवोपलभ्यते, प्रायः समस्तेषु शास्त्रग्रन्थेषु, कलाग्रन्थेषु, अन्यसाहित्येषु च समाजव्यवस्थासम्बद्धमेव ज्ञानं भवत्येव किन्तु समेषां संशोधनं कुर्मो वयं चेत्कथमपि योग्यो निष्कर्षो नोपलभ्येत, एतान् विविधान् विचारान्, सुरभारती–साहित्यस्य आधारभूतस्य वेदस्य ज्ञानविज्ञानात्मकं स्वरूपं मनसि निधाय विचिन्त्य च **"वेदेषु निरूपिता समाजव्यवस्था एवम् समाजकल्याणदर्शनञ्च ।"** (Demonstration of Social Welfare and Social System as Depited in Vedas)

विषयमिमं स्मारं स्मारं ध्यायं च विधावारिधिः(Ph.D.) इति पदपीम् प्राप्तुं संस्कृतसाहित्यस्यालोडनन्नैकशः कृत्वाशोधमहानिबन्धसारं प्रस्तुयते, शोध–महाप्रबन्धसारेऽस्मिन् मया सरला सुबोधा हृद्या च संस्कृतभाषा प्रयुक्ता । अत्राऽहं विविधसंस्कृतेतरसन्दर्भग्रन्थानां समालोचनेन सम्पूर्णसर्वग्राह्यकं विवेचनात्मकञ्च संशोधनकार्यार्थं यथाशक्यं प्रयत्नं कृतवत्यस्मि ।

प्रस्तुतोऽयं शोधमहाबिन्धसारो नूतनदिशासूचको विशिष्टाधिगमान्वितोऽस्ति, तथा च विविध संशोधनकार्येषु ममायं प्रयत्नः समाजसेविनां भारतीयसंस्कृतसंस्कृतिपिपासूनां च कृते नूतनदिशाप्रदः सिद्धो भविष्यति, अतः वेदानां समाजदर्शनं, वैदिकसाहित्यस्य सामाजिकविचारांश्च स्मारं स्मारं, मम शोधनिर्देशकस्य निर्दिष्टं मार्गमनुस्मन्नहं मम मनसि स्थितिं

लक्ष्यमवश्यमेव प्राप्स्यामीत्याशान्विताऽस्मि तथा च ममायमायासः सर्वथा भारतीयनां तथा च समाजदर्शिनां, समाजसेविनां, समाजचिन्तकानां वा कृत उपकारको लोकोपकारकश्च भूपादिति मे अभ्यर्थना ।

(२) द्वितीयं विधानम्

शोधमहानिबन्धस्य वैशिष्ट्यप्रतिपादकं द्वितीयं विधानम् ।

प्रकरणम्-१ : वैदिकवाङ्मयम् एकम् अवलोकनम् ।

१.१ वेदपरिचयः ।

१.२ वेदशब्दार्थनिरूपणम् ।

अथ कोऽयं वेदः ? तत्रोच्यते - "विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा धर्मादिपुरूषार्था एभिरिति वेदाः ।" ज्ञानार्थकाद् विद् धातोर्धञि प्रत्यये रूपमिदं सिद्धयति । सायणेन पुनः कृष्णयजुर्वेदीयभाष्यभूमिकाया उपन्यस्तम् ।

प्रत्यक्षेणमनुमित्या वा यस्तुपायो न विद्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥[1]
एवं वेदो हि नाम अशेषज्ञानविज्ञानराशिः ।

१.३ वेदशब्दस्य पारिभाषिकार्थः ।

१.४ वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिविचारः ।

१.५ वेदशब्दस्य पर्यायवाचिनश्शब्दाः ।

---

१. कृष्णयजुर्वेदीयभाष्यभूमिका ।

१.६ वेदानां महत्त्वम् ।

१.७ वेदानां प्रादुर्भावविभाजनविषये मतम् ।

१.८ ऋग्वेदस्य परिचयः वैशिष्ट्यञ्च ।

'ऋच' वा 'ऋक्' शब्दस्य अर्थोऽस्ति – स्तुतिपरकः मन्त्रः । 'ऋच्यते स्तुयतेऽनया इति ऋक् । त्रिपादेन चार्येनोपेता वृतबद्धा मन्त्रा ऋष इति माधवः । स एष ऋषां समूह एव ऋग्वेदपदवाच्यः ।

१.९ ऋग्वेदस्य महत्वम् ।

१.१० यजुर्वेस्य परिचयः वैशिष्ट्यञ्च ।

१.११ सामवेदस्य परिचयः वैशिष्ट्यञ्च ।

१.१२ वेदोत्तरवैदिक साहित्यपरिचयः ।

चत्वारः उपवेदाः ।

आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्वेदः, स्थापत्येवेदश्चेति क्रमशः चतुष्णां वेदानामुपवेदाः कात्यायनेन दर्शिताः सन्ति । समेषामेतेषां सक्षिप्तपरिचयः प्रदतोऽस्ति ।

ब्राह्मणः ।

ब्राह्मणः हिन्दुधर्मस्य पवित्रतमानां सर्वोच्चधर्मग्रन्थानां वेदानां गद्यव्याख्यावान् खण्डोऽस्ति । अस्य भाषा वैदिकं संस्कृतमस्ति । प्रत्येकं वेदानामेकाधिकः ब्राह्मणः वर्तते । वर्तमानसमये उपलभ्यमानाः ब्राह्मणग्रन्थाः इत्थं सन्ति । ऐतरेयब्राह्मणः शांखायनः, षड्विंशब्राह्मणः इत्यादयः।

आरण्यकः ।

आरण्यकः हिन्दुधर्मस्य पावनकारिवेदस्य धर्मग्रन्थस्य गधात्मकखण्डः वर्तते । ते प्रमुखारण्यकग्रन्थाः सन्ति यथा । ऐतरेय आरण्यकः, शाङ्खायनः, तैत्तिरीय, बृहदारण्यकः ।

उपनिषदः ।

उप नि पूर्वकस्य विशरणगत्यवसादनार्थकस्य 'षद्लृ' धातोः निष्पन्नः शब्दः एव उपनिषदिति । वेदस्य रहस्य विद्यासङ्गृहात्मको भागः गुरूसमीपतः पठनीयतत्वांशः एव उपनिषद् । तासाञ्च सङ्ख्या अष्टोत्तरशतं विद्यते । समेषां नामानि महानिबन्धे लिखितानि प्रमुखानां यथा सन्ति ।

ईश–केन–प्रश्न–मुण्ड–माण्डूक्य–तैत्तिरि ।
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥

वेदाङ्गानि ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठयते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुः निरूक्तं श्रोतमुच्यते ॥
शिक्षाध्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

इत्थमत्राद्ये प्रकरणं साङ्गोपाङ्गं वैदिकसाहित्यं संक्षेपतः दर्शितम् ।

प्रकरणम्–२ : वैदिकसाहित्ये विषयवैविध्यं वैशिष्ट्यञ्च ।

२.१ समस्तप्राचीनविद्यानां निधानं 'वेदविद्या' ।

परमेश्वरेण जगति समुत्पादितेषु सर्वद्रव्येषु विद्यैव सर्वश्रेष्ठं द्रव्यम् । विद्याद्रव्येण विहीनः यो मानवोऽस्ति सः असभ्यः, मुर्खः,

ग्रामीणः कथ्यते । विद्याविहीनः मानवः अन्धः एव निगद्यते । यथा –

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाहवयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

वेदविद्या तु समेषां मुलरूपा वर्तते । अतः वेदानां विज्ञानं मानवैः सेवनीयम् । यतो हि वेदविद्या एव समस्तप्राचीनविद्यानां निधानं वर्तते । विस्तेरण निरूपितं शोधमहानिबन्धे ...

२.२ वैदिकवाङ्मयस्य प्रकीर्णतमः चिन्तनपन्थाः ।

सारोऽस्ति यत् त्रिगुणसंवलितं निखिलं जगदिदं, काण्डत्रयेण युक्तमस्ति इति, वैदिकसाहित्य चिन्तनपथ आधारशिला वर्तते । अर्थात् वैदिकवाङ्मयस्य चिन्तनशैत्रीकाण्डत्रयाधारितास्ति । यथा – (१) ज्ञानकाण्डम् (२) कर्मकाण्डम् (३) भक्तिकाण्डम् (उपासनाकाण्डम्)

२.३ वैदिकवाङ्मये तत्वदर्शनम् ।

वैदिकवाङ्मये कथावस्तुयुतं सुक्तसाहित्यं तत्वदर्शनयुक्तं समुपलभ्यते । तान्यपि पञ्चधा विभज्यन्ते । यथा

(१) देवस्तुतिपरकसूक्तम् ।

(२) दार्शनिकसूक्तम् ।

(३) लौकिकसूक्तम् ।

(४) संवादसूक्तम् ।

(५) आख्यान सूक्तमादि ।

एतेषु पुरूषसूक्तं, नासदीयसूक्तं, हिरण्यगर्भसूक्तं संज्ञानसूक्तं, अक्षसूक्तं, विवाहसूक्तमादिषु तत्त्वदर्शनं विद्यते ।

२.४ वैदिवाङ्मयस्येतरे गौणविषया: ।

२.४.१ वैदिकवाङ्मये षोडशसंस्कारा: ।

'संस्कार' शब्दोऽयं सम् पूर्वक 'कृ' धातो: धञ् प्रत्ययं कृत्वा निष्पद्यते । संस्कारशब्दस्य प्रयोग: धार्मिकविधि:, विधानमादिषु अनेकार्थेषु विधीयते । विधानानुसारं संस्कारेव्येतेषु जन्मपूर्वादारभ्य बाल्यास्थाया: दशसंस्कार: षडन्ये शैक्षणिका संस्कारा: अन्त्येष्टिपर्यन्तं परिगणिता: सन्ति । यथा –

(१) गर्भाधान संस्कार: ।

(२) पुंसवन संस्कार: ।

(३) सीमन्तोन्नयन संस्कार: ।

(४) जातकर्म संस्कार: ।

(५) नामकरण संस्कार: ।

(६) निष्क्रमण संस्कार: ।

(७) अन्नप्राशन संस्कार: ।

(८) चूडाकरण संस्कार: ।

(९) कर्णवेध संस्कार: ।

(१०) विद्यारम्भ संस्कार: ।

(११) उपनयन संस्कारः ।

(१२) वेदारम्भ संस्कारः ।

(१३) केशान्त संस्कारः ।

(१४) समावर्तन संस्कारः ।

(१५) विवाह संस्कारः ।

(१६) अन्त्येष्टि संस्कारः ।

इत्थमत्र प्रकरणे समेषामेतेषां संक्षेपतो वर्णनं विहितम् ।

२.४.२ वैदिकवाङ्मये आयुर्विज्ञानम् ।

वैदिकवाङ्मये आयुर्वेदे आयुर्विज्ञानं सम्यकतया प्रतिपादितमस्ति । यथा -

''एकस्वादु न भुञ्जीत'' । 'अन्नेदमवधार्यताम्' । वैद्यशास्त्रे सदगुणा अपि आयुर्वर्धका इत्युक्तम् ।

दानं, शीलं, दया, सत्यं, ब्रह्मचर्यं, कृतज्ञत्व, मैत्री इत्यादयो गुणाः । रसायनान्यपि आयुर्वर्धकानि सन्ति ।

अत्रोपप्रकरणे आयुर्विज्ञानानुसारे नातिविस्तरेण आयुर्वधनस्य प्रतिपादनं कृतमस्ति ।

प्रकरणम्-३ : वैदिकवाङ्मये प्रमुख सुक्तेषु समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

३.१ वैदिकवाङ्मये जगतः उत्पत्तेः प्रारभ्य सकलजनानां सर्वप्राणिनाञ्च समृद्धिपरिपूर्णजीवनं केन प्रकारेण भवेदिति विचारपूर्णाः

दार्शनिकव्यवस्था वर्णितास्ति । जगदुत्पत्तिः विराट्पुरुषात् भवति, स विराट् पुरुषः कीदृशः विद्यते । यथा –

सहस्रशीर्षा पुरूषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमि विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठत् दशाङ्गुलाम् ॥[1]

यः पुरुषः सर्वव्यापकः, तं विना निखिलेऽस्मिन ब्रह्माण्डे किमपि नास्ति, अर्थात् स एव सर्वव्यापकोऽस्ति । तद्विचारः मन्त्रेऽस्मिन् प्रतिपादितः । इत्थमत्र वर्णव्यवस्थादि सूक्ष्मतमं निरूपितं समाजदर्शनम् ।

३.२ प्रजापतिसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

मूलतः हिरण्यगर्भस्य परिकल्पनं कृत्वा प्रारम्भरूपातः समाजस्य तात्त्विकं दर्शितमत्र ।

३.३ भगसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

भगवतः माहात्म्यं दर्शयित्वा अस्मिन् सामाजिकतत्वसंयुताः विचाराः निरूपिताः सन्ति ।

३.४ सवितासूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

ऋग्वेदस्येदमेकं प्रसिद्धं सूक्तमस्ति । यस्य देवता सवितादेवः वर्तते ।

३.५ सूर्यसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

सूक्तस्यास्य व्याख्यां कुर्वाणः वेदभाष्यकारः सायणाचार्यः लिखति

---

१. ऋग्वेद–१०/९०/०१

यत्, सूर्यमण्डलमन्तर्वास्तव्यः सूर्यः अन्तर्यामी भवन् सर्वेषां प्रेरकः परमात्मा वर्तते ।

३.६ विष्णुसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

सूक्तस्यास्य समीक्षणं पुरूषसूक्तेन सह कर्तुं योग्यं वर्तते । तस्यैव सिद्धन्तस्य निरूपणं समर्थनंवात्र विलौक्यते ।

३.७ वाणीसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

अर्थादत्र निरूपितमस्ति यत् पदाभिव्यक्ते पश्चात् पदार्थ सृष्टिः, नामाभिव्यक्तिपश्चात् गुणरूपयोः सृष्टिः, वाण्यभिव्यक्तेः परम अग्न्यादिदेवानां सृष्टिः – एतादृशी प्रक्रियादर्शनेऽस्मदीये विलोक्यते ।

३.८ आत्मज्ञानसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

सुक्तेऽस्मिन् पर मन्त्राः अल्पस्तुतिपरकाः सन्ति । संशयः, उत्थापनं, प्रश्नः, प्रतिवाक्येन ज्ञानं, मोक्षः अक्षस्य प्रशंसा, सुक्तेऽस्मिन् वपितिम् ।

३.९ ईशसुक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

जगदिदं ईश्वरेण आवृतम्, तस्मात् त्यागभावेन भुञ्जीथाः, कस्यापि धनं मा गृधः । इत्यादि निर्मलाभावात्मकविचाराः निरूपिताः सन्ति ।

३.१० शान्तिपाठसुक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

जगतः समस्तजनानां कल्याणं विश्वस्य देवाः कुर्युः, सर्वेजनः कल्याणीं 'वाणीं श्रृणुयात्' इत्युत्तमां भावना प्रस्तुतास्ति ।

३.११ इन्द्रसूक्ते समाजव्यवस्थायाः दार्शनिकविचाराः ।

इन्द्रः सर्वगुणसम्पन्नः, पराक्रमशाली, देवानाम् अधिष्ठाता देवराजः विद्यते । तस्य स्तवनं कृत्वा पराक्रमस्य साहसस्य निर्देशः समाजस्य कृते विचारः प्रदत्तोऽस्ति । इत्थमस्मिन् सूक्तद्वारा समाजकल्याणस्य दार्शनिकविचाराः वर्णिताः सन्ति ।

प्रकरणम्–४ : वैदिकविचारधारायां लोककल्याणस्य सङ्कल्पना ।

४.१ पारिवारिकं सौहार्दम् ।

धर्मतत्त्वप्रधानं मानवानां पारिपारिकं जीवनं साफल्य दायकं, समृद्धिकारकं भवेदिति पारिपाकस्य सौहार्दस्य सन्निहितं लक्ष्यं वर्तते । तदेव विस्तरेणेह निरूप्यते ।

४.२ विश्वबन्धुत्वस्य भावना ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

विश्वबन्धुत्वस्य सद्भाव एव विश्नोन्नतेः मार्गं प्रशस्तं करिष्यति । अस्मदीया संस्कृतिः विश्वसंस्कृतेः समर्थनकत्री वर्तते । तदिह समीक्ष्य निरूपितम् ।

४.३ वेदुषु राष्ट्रियभावना ।

मानवस्य सभ्यता–संस्कृत्योश्च आधारग्रन्थः वेदरूपो विराजते । अनेन ज्ञानमयेन शास्त्रेण भूतभव्यवर्तमानानां सम्यक् सूक्ष्मतमं ज्ञानं सुलभमस्ति । तथैव राष्ट्रभावः अपि प्रतिपदमुपलाभ्यते ।

४.४ वैदिकी शिक्षाप्रणाली ।

वेदकालीना शिक्षायाः पद्धतिः कीदृशी अभवत् । तदिह निरूपितम् ।

प्रकरणम्–५ : वैदिकवाङ्मये निरूपिता सामाजिकसंरचना ।

५.१ वैदिकवाङ्मये सामाजिकव्यवस्थापनम् ।

कस्यापि राष्ट्रस्य संस्कृतेः वा उन्नतिः, प्रशतिश्च तस्य सामाजिकव्यवस्थायाः आधारेण भवति ।

५.१.१ 'समाज' शब्दस्यार्थः ।

५.१.२ समाजस्य स्वरूपम् ।

मनुष्यः एकः सामाजिकः प्राणी वर्तते । स समाजमध्ये एव निवासं विधाय सुखपूर्वकं जीवनं यापयति । मानवसमुदायः एव समाजरूपेण परिकल्पितः ।

५.१.३ सामाजिकजीवनम् ।

५.१.४ समाजस्य वर्णव्यवस्था ।

वर्णः सामाजिकविभाजनस्य व्यवस्था वर्तते । यस्याः आधार जन्मनः अपेक्षया कर्मणामाधिक्येन वर्तते ।

५.२ वैदिकवाङ्मये आश्रमव्यवस्था ।

प्रकरणेऽस्मिन् मानवानां जीवनकाले तेषां समयानुसारं आयोरनुसारं यथासमयं कीदृशं जीवनं भवेदिति आश्रमव्यवस्थायां सम्यक्तया विचिन्त्य विज्ञातुं शक्यते । सा च आश्रमव्यवस्थेह वर्णिता विद्यते ।

५.२.१ 'आश्रम' शब्दस्यार्थः ।

५.२.२ आश्रमव्यवस्थायाः उत्पत्तिः ।

५.२.३ चत्वारः आश्रमाः ।

(१) ब्रह्मचर्याश्रमः (२) गृहस्थाश्रमः (३) वानप्रस्थाश्रमः (४) संन्यासाश्रमश्च सम्यक्तया विस्तरेणेह निरूपिताः ।

५.२.४ आश्रमव्यवस्थायाः विकासः

५.३ विवाहः पारिवारिकव्यवस्था च ।

५.३.१ विवाहस्य प्रयोजनानि ।

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रुषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ॥

५.३.२ विवाहस्य सादृश्यम् ।

गुणरूपादौ वरवध्वोः साम्यमेव सादृश्यशब्दद्वारा वर्णितमस्ति ।

५.३.३ सगोत्रविवाहनिषेधः ।

समानगोत्रीयाणां विवाहो भवेदिति सप्रमाणं प्रतिपादितम् ।

५.३.४ विवाहस्य प्रकाराः ।

ब्राह्मादि अष्टौ प्रकाराः सहैव बहुपत्नीविवाहः, विधवाविवाहः इत्यादयः विचाराः निरूपिताः ।

५.४ वैदिकवाङ्मये नारीस्थानम् ।

५.४.१ ऋग्वेदोक्तनारीधर्माणां परिशीलनम् ।

ऋग्वेदीया 'नारी' तासां धर्माणां वर्णनं कृतमिह ।

५.४.२ वैदिकसमये नार्यः धार्मिकाधिकारः ।

यज्ञादौ पूजाविधिषु नार्यः अधिकाराः सन्ति, तेऽत्र निरूप्यन्ते ।

५.४.३ वैदिककाले शिक्षायां नार्यः योगदानम् ।

वैदिककाले उच्चशिक्षाप्राप्त्यै स्वतन्त्राः आसन्, तच्च मैत्रेयी, आत्रेयी, लोपामुद्रादीनां विचारैः विज्ञायते ।

५.४.४ वैदिकसमये राजनीतौ नार्यः योगदानम् ।

वैदिकयुगे नारीणां राजनैतिकं विषयकं योगदानं सविशेषेण नोपलभ्यते, किन्तु तथापि एतस्मिन् क्षेत्रेऽपि नारी पृष्ठे नासीत् तस्य प्रमाणं लभ्यते एव ।

इत्थमत्र स्त्रीपुरूषाणां समेषां समाजे स्थित्यनुसारं या वैदकी समाजस्य संरचनाभवत्तदिह वर्णिता ।

प्रकरणम्–६ : वेदेषु आधुनिकसमाजव्यवस्थायाः विचाराः ।

६.१ वेदेषु विश्वशान्त्यै आधुनिकविचाराः ।

संसारेऽस्मिन् सर्वेषाञ्जनानामियमेव कामना जागर्ति यत्सर्वदा सर्वथा च सर्वत्र शान्तेः साम्राज्यं भवेदिति, सर्वविद्या समुन्नतिः शान्तिमेव समुपजीव्य भवितुमर्हिर्ति, नहि शान्तिरहितं समये, स्थाने वा सुखस्य कल्पना समुदेष्यति । इत्थमत्र विश्वशान्त्यै वैदिकविचाराः प्रस्तुताः ।

६.२ द्यूतक्रीडानिषेधद्वारा मानवकल्याणस्य सामाजिकविचाराः ।

मानजीवने दुर्व्यसनानां, दुर्गुणानाञ्च सञ्चार कथमपि न सम्भवेदेतदर्थंम् अक्षसुक्तादिभिः 'अक्षैर्मा दीव्यः' इत्यादिवचनैः निषेधः कृतः तेनापि मानवकल्याणं भवेत् ।

६.३ अतिथिसत्कारद्वारा सामाजिकविचाराः ।

"अतिथींश्च लमेमहि" "अतिथि देवो भव" इत्यादि वेदवाक्यानि विज्ञापयन्ति यत् मानवैः गृहागन्तुकानां सत्कारः विधेयः । "सह नौ भुनक्तु" इत्यादिभिश्चापि अतिथेः महत्वं स्वीक्रियते । अत्रापि स एव निरूपितः विषयः ।

६.४ मूल्यावादिसमाजव्यवस्था ।

विश्वे मूल्यव्रादि–साम्यवादि–राष्ट्रियसमाजवादीनि एतादृशानि बहुनि

आन्दोलनानि प्रचलन्ति । व्यक्तिस्वातन्त्र्यवादिनः वदन्ति यद् जनैः समाजस्य देशस्य च निर्माणं भवति । तद्विचारसम्बद्धा मूल्यवादिसमाजव्यवस्था निरूपिता ।

६.५ साम्यादिसमाजव्यवस्था ।

कस्यचिदपि स्वकीयं धनं न भवेत् । समस्तसम्पत्तिः सर्वेषां भवेत् । व्यवस्थेयं कुटुम्बस्य यः समप्रदायः समस्तमानवजातिषु व्यवस्थामिमां कर्तुमिच्छ ति स एव साम्यवादः अत्र समीक्ष्य चर्चितोऽस्ति ।

६.६ ज्ञानविज्ञादिभिः आधुनिकदिशानिर्देशः ।

इहोपप्रकरणे कृषिविज्ञानं, पशुपालनेनर्थोन्नतिः, यन्त्रविज्ञानेन विकासः, वेदेषु आयुर्विज्ञानमित्यादिभिः प्रमुखविषयाणां समीक्षां विधाय सारभूततत्वानि वर्णितानि सन्ति ।

प्रकरणम्–७ : वर्तमानसमये वैदिकसाहित्यद्वारा लोककल्याणाय विचारप्रस्तुतता ।

७.१ वैदिकवाङ्मयद्वारा विश्वकल्याणम् ।

इहोपप्रकरणे पर्यावरणविषयकचिन्नेन, धर्मनिरपेक्षतावर्णनेन, समाजसंस्कृतिनिरूपणेन, विज्ञानविषयकचिन्तनेनान्यैश्च प्रमुख–विषयचिन्तनादिभिः समीक्ष्य निरूपितमस्ति विश्वकल्याणम् ।

७.२ लोककल्याणकारकाः वेदस्य विषयाः ।

'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' वचनमिदंमाधारीकृत्य सकलान्ये वेदस्य

विषयप्रतिपाद्यकत्वं निरूपितमस्ति ।

७.३ वेदेषु उत्तमगृहस्थधर्मविचारः ।

'धन्यो गृहस्थाश्रमः' वाक्यस्य विचारमूलकत्वेन उपप्रकरणमिदं वैदिकविचारान् समाधृत्य विचार्य संशोध्य निरूपितं विधते ।

७.४ वेदेषु राजधर्मविचारः ।

वैदिकसाहित्ये निरूपिता या राजनीतेः, राजधर्मस्य वा या कल्पनास्ति, तान्नेव विचारान् समीक्ष्य प्रतिपादितात्रोपप्रकरणे ।

७.५ वेदेषु उत्तमप्रबन्धविचारः ।

कोशादिभिः सम्यक्तया प्रबन्धेन समृद्धिपूर्णस्य समाजस्य निर्माणं भवति, सा प्रबन्धस्य परिकल्पना वर्णिता ।

७.६ वेदेषु श्रेष्ठमानवनिर्माणस्य सङ्कल्पना :

अयोग्यः पुरूषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ।

लोककल्याणविषयकेऽस्मि शोधमहानिबन्धे सा एव परिकल्पना संशोध्य निरूपितास्ति यत् श्रेष्ठमानवनिर्माणं कथं स्यात् । अर्थात् वेदेषु निरूपितेभ्यः संस्कारेभ्यः एव श्रेष्ठमानवनिर्माणं सम्भवेत् ।

प्रकरणम्–८ : निष्कर्षः

शोधमहानिबन्धस्य निष्कर्षः अन्तिमेऽस्मिन् प्रकरणे

निरूपयिष्यामि ।

હિન્દી ગ્રંથ

(१)	गृहस्थ सुधार	ले. वीतराग महात्मा आश्रित जी महाराज प्रकाशक-वैदिक भक्ति साधन आश्रम आर्यनगर, रोहतक (हरियाणा)
(२)	छायावाद और वैदिक दर्शन	डॉ. प्रेमप्रकाश रस्तोगी आदर्श साहित्य प्रकाशन दिल्ली-७
(३)	जीवन-दर्शन	डॉ. वेदप्रकाश प्रकाशक - वैदिक प्रकाशन, वेदमन्दिर एन.एच.१७, पल्लवपुरम्-२, मेरठ (उ.प्र.)
(४)	धर्मसिन्धुः	श्री वशिष्ठदत्तमिश्र चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणासी
(५)	धर्म और समाज में क्रान्ति	स्वामी राम साहित्य निकेतन, शिवचाला रोड, गिलिश बाजार, कानपुर प्र.स.-१९८२
(६)	भारतीय सामाजिक व्यवस्था	डॉ. ओ. पी. वर्मा विकास प्रकाशन, ३११, सी. विश्व बेंक जर्रा, कानपुर, संस्करण-२००४ ई.स.
(७)	भारतीय शिक्षा का दार्शनिक आधार	डॉ. कीर्तिदेवी सेठ प्रकाशक - अमरस्वामी प्रकाशन विभाग १०६८, विवेकानंदनगर, गाजियाबाद (उ.प्र.)
(८)	वेदरहस्य	पुराणी अम्बालाल बालकृष्ण

(९)	वेदकालिन समाज और संस्कृति	डॉ. विमलादेवी राय कला प्रकाशन, बी ३३/३३ ए.ए. न्यू साकेत कोलोनी, बी.एच.यू.वाराणसी, संस्करण-२००५
(१०)	वेदामृतम आचार शिक्षा	डॉ. कपिलदेव द्विवेदी प्रकाशन-विश्वभारती अनुसंधान परिषद संस्करण-१९९६
(११)	वेदाङ्ग शिक्षा का महत्त्व	डॉ. आलोक शर्मा राष्ट्रीय संस्कृत साहित्य केन्द्र, जयपुर संस्करण-प्रथम-२००४
(१२)	वेदों की ओर	डॉ. विक्रमकुमार विवेकी अनीता आर्ष प्रकाशन ५००/२ हलवाइ अट्टा पानीपत (हरियाणा)
(१३)	वैदिक दर्शन एवं सिद्धान्त	डॉ. रामविचार एम.ए. विजयकुमार गोदिन्दराम, हासानंद
(१४)	वैदिक वाङ्मय में नारी	डॉ. सुषमा शुक्ला विद्यानिधि प्रकाशन - दिल्ली संस्करण - १९९६
(१५)	वैदिक साहित्य	पं.रामगोविन्द त्रिवेदी भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन द्वितीय संस्करण-१९६८
(१६)	वैदिक साहित्यऔर संस्कृति	डॉ. किरणकुमारी न्यू भारतीय बुक कोर्पोरेशन ५५७४, ए.चौ.काशीराम मार्केट दुर्गा कोम्प्लेक्ष, न्यू चन्द्रबल, दिल्ली द्वितीय संस्करण-२०१०

(१७)	वैदिक संस्कृति और सभ्यता	डॉ. मुन्शीराम शर्मा डॉ. कैलाशचन्द्र जैन युनिवर्सिटी पब्लिकेशन, नई दिल्ली संस्करण-१९९८
(१८)	वैदिक सम्पत्ति (पूर्वाध एवं उत्तरार्ध)	ले.चं.रघुनंदन शर्मा कान्तिलाल गीरधरलाल शाह स्वाध्याय मण्डल, बडौदा
(१९)	वैद्यिक साहित्य का इतिहास	ले.श्री गजानन शास्त्री मुसलगवाँकर एवं केशवशास्त्री मुसलगवाँकर चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी संस्करण-प्र.वि. संवत - २०४०
(२०)	वैदिक वाङ्मय का इतिहास	टीकाकार - डॉ. रमाकान्त शास्त्री चोखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी - १९९६
(२१)	वैदिक संस्कृति के मूल-तत्त्व	डॉ. सत्यव्रत सिद्धान्त लंकार चन्द्रावती लखनपाल चेरिटेबल ट्रस्ट सोसा. ४/२४, आसफ अली रोह, नई दिल्ली
(२२)	वैदिक विश्व राष्ट्र का इतिहास (भाग-२)	ले. पुरुषोतम नागेश ओफ हिन्दी साहित्य सदन, नई दिल्ली संस्करण-२००५
(२३)	वैदिक साहित्य एवं संस्कृति	डॉ. कपिलदेव द्विवेदी विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी तृतीय संस्करण, ई.स. २००६
(२४)	वैदिक चिन्तन प्रसून	डॉ. प्रेमचन्द्र श्रीधर सरस्वती साहित्य संस्था, दिल्ली प्र.स. ओक्टोबर - २००७

(२५)	वैदिक आदर्श परिवार	प्रो. रामप्रसाद वेदालंकार श्रद्धा साहित्य प्रकाशन, जि.हरिद्वार प्र.स.-वि. संवत - २०६४
(२६)	हिन्दू धर्म रहस्य	स्वामीश्री अचलरामजी महाराज राजस्थानी ग्रन्थागा, जोधपुर चतुर्थ संशोधित संस्करण-२००६
(२७)	हिन्दू-संस्कृति अङ्क	गीता प्रेस, गोरखपुर
(२८)	समाज का कायाकल्प	आचार्य प्रियव्रत वेदवाचस्पति समर्पण शोध संस्थान ४/४२ सै. प. राजेन्द्रनगर साहिबाबद, गाजियाबाद (उ.प्र.)
(२९)	भारतीय संस्कृति के मूलाधार	प्रो. महेन्द्रकुमार वर्मा संस्कृत विभाग, प्रत्यूष प्रकाशन, रामबाग, कानपुर
(३०)	वेदो मे मानववाद	डॉ. दिलीप वेदालङ्कार प्रका.अमरभारती आन्तर्राष्ट्रीय बडोदरा प्रथम संस्करण-१९८२

<u>संस्कृत ग्रंथ</u>

(१)	गौतम-धर्म-सूत्र	डॉ. उमेशचन्द्र पाण्डेय चौखम्बा संस्कृत सीरीझ ओफीस वाराणसी
(२)	वेदोदधिरत्नम्	डॉ. उपेन्द्र झा कलाप्रकाशन, बी.३३/३३ ए-१ न्यु साकेत कोलोनी, बी.एच.यू.वाराणसी, प्रथम संस्करण - २००२
(३)	वैदिक वाङ्मय का इतिहास (तृतीय भाग)	ले. स्व. पं. भगवद्दन्त विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द

(४)	वैदिक कोश -	पं. भगवददत्त सपूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणासी
(५)	संस्कृत निबन्ध पीयूषम्	ले.डॉ. कृष्णगोपाल जंगड रामप्रसाद शास्त्री हंसा प्रकाशन, ५७घ नाटाणी भवन, मिश्र राजजी रास, चांदपोल बाजार, जयपूर. संस्करण–२००६

English Books

[1]	Orion	B. G. Tilak
[2]	The Religion of the Ved	Bloomfiled, M-New York, 1908
[3]	Vedic Humansm	Dr. Dilipsinh Vedalankar Vijaykumar Govindram Hasanand.
[4]	Vedic Religion	K. Chottopadhyay D.H.U. Varanasi - 1975
[5]	Vedic Thoughts	Brigadier Chitraujam Sanwnt Vijaykumar, Hasanand

કોશ ગ્રંથ

(१)	विनीत कोश	विनोद रेवाशंकर त्रिपाठी गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद
(२)	वैदिक कोश	पं. भगवददत्त

ગુજરાતી ગ્રંથ

(૧)	એકાદશ ઉપનિષદ્	સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, દ્વિતીય આવૃત્તિ–૨૦૦૨
(૨)	ઉપનિષદોની ધર્મભીમાંસા	ડૉ. એસ. એમ. પંચાલ પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ

(૩) ઉપનિષદો — લે.પ્રા.નાથાભાઈ પાટીદાર
સંપા. ડૉ. ગૌતમ પટેલ
પ્રકાશક–સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર

(૪) ચતુર્વેદ — ગુજરાતી અસ્મિતા સન્નિધિ, વસ્ત્રાપુર,
અમદાવાદ.
અનુવાદક – શ્રી રમણીકલાલ કાશીનાથ ભટ્ટ

(૫) વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ — ડૉ. ગૌતમ વા. પટેલ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજય.

(૬) વૈદિક ભાષા અને સાહિત્ય — ડૉ. હંસાબેન હિંડોચા
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

(૭) વૈદિક નારી — લે. ડૉ. રામનાથ વેદાલંકાર
પ્રકાશક : સમર્પણ શોધ સંસ્થાન
૪/૪૨ સૈ.૫, રાજેન્દ્રનગર
સાહિબાબાદ, ગાજિયાબાદ (ઉ.પ્ર.)

(૮) હિન્દુ વેદધર્મ — લે.આનંદશંકર બાબુભાઈ ધ્રુવ
પ્રકાશક – પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર
એમ.એસ.યુનિ., વડોરા.
આવૃતિ બીજી, ઈ.સ.૧૯૬૦

[5] Vedic Thoughts — Brigadier Chitranjamn Sanwant
Vijaykumar , Hasanand